

Сойко І. М., к.пед.н., доцент, Скаковська С. І., ст. магістратури педагогічного факультету (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНО-МОВЛЕННЄВИХ УМІНЬ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ СЛУЖБОВИХ ЧАСТИН МОВИ

***Анотація.** У статті досліджено особливості методики формування комунікативно-мовленнєвих умінь молодших школярів засобами службових частин мови. Описано специфіку формування усного і писемного мовлення школярів. Охарактеризовано сутність формування комунікативно-мовленнєвих умінь учнів початкових класів та методичні особливості ознайомлення молодших школярів зі службовими частинами мови.*

***Ключові слова:** молодші школярі, початкова освіта, частини мови.*

***Аннотация.** В статье обоснованы особенности методики формирования коммуникативно-речевых умений младших школьников средствами служебных частей речи. Описана специфика формирования устной и письменной речи школьников. Охарактеризована сущность формирования коммуникативно-речевых умений учащихся начальных классов. Освещены методические особенности ознакомления младших школьников со служебными частями речи.*

***Ключевые слова:** младшие школьники, начальное образование, части речи.*

***Annotation.** The article substantiates the theoretical aspects of the didactic games and interesting exercises development in the process of parts of speech studying. Significance of the didactic game in formation of junior pupils' active mental activity has been characterized. The didactic requirements for ensuring efficiency of the game activity on the Ukrainian language lessons are distinguished and grounded. The peculiarities of usage of the elements of interesting linguistics by the elementary school teachers in the process of parts of speech study are analyzed. The main task of such classes is active and purposeful enrichment and improvement of students' speech. An effective way of the schoolchildren's speech development promotion is situational tasks. They stimulate thinking and increase the students' interest to the program material, enhance their activity in formation of knowledge, skills and abilities – that is, cognitive activity. The purpose of didactic games is formation of students' ability to combine theoretical knowledge with practical activity. Students will be able to master the necessary knowledge, skills and abilities only when they are interested in them, and when the teacher*

managed to interest the students. It is important to conduct games systematically and purposefully on each lesson, starting with elementary game situations, gradually complicating and diversifying them as students' accumulated knowledge, development of skills and abilities, understanding the rules of a game, development of memory, education of quick-wittedness, independence, perseverance, etc. Didactic games, used in the Ukrainian language classes in their organic combination, develop not only speech but also memory, attention, quick-wittedness, ability to classify objects, to compare them, to generalize, to differentiate.

Keywords: *junior schoolchildren, primary education, parts of speech.*

Сучасне суспільство не може існувати без мови – найважливішого засобу спілкування, засобу вираження думок та передачі досвіду сучасникам і нащадкам. Мова – наше національне багатство, тому на перший план виходить питання культури мови. Серед них головними є питання оволодіння правилами граматики, правопису, вимови й наголошення. Величезне значення має також вивчення й правильне використання мовних засобів вираження думки залежно від мети й змісту висловлювання.

Значний внесок у дослідження семантичних і граматичних функцій та семантико-стилістичних властивостей службових частин мови зробили О. К. Безпояско, І. Ф. Буслаєв, В. В. Виноградов, І. Р. Вихованець О. Х. Востоков, К. Г. Городенська, М. В. Ломоносов, О. М. Пешковський, В. М. Русанівський, П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов Л. В. Щерба та ін. Вчені вказували на надзвичайну різноманітність службових частин мови за семантикою і граматичними функціями та властивостями, їх активну участь у формуванні різноаспектних висловлювань.

Переважає більшість мовознавців відзначає семантичну, морфологічну та синтаксичну специфіку службових слів. Головною визнається їх синтаксична своєрідність і синтаксична та комунікативна функції.

Службові частини мови, зокрема прийменники і сполучники, є засобами вираження синтаксичних відношень між повнозначними словами та конкретизують своє значення у відповідних синтаксичних конструкціях. Сполучники поєднують синтаксичні елементи (однорідні члени речення або частини складного речення) і виражають відповідні відношення; їх лексичне значення конкретизується лише за відповідних умов уживання, тобто в контексті. Частки виконують формотворчу і словотворчу функції, відіграють важливу роль як засоби модального оформлення речень [1, с. 38].

Метою нашої статті є дослідження методики формування комунікативно-мовленнєвих умінь молодших школярів засобами службових частин мови.

Проблема розвитку писемної форми комунікації молодших школярів – одна з найбільш актуальних проблем методики початкового навчання.

Основою комунікативно-мовленнєвих умінь учнів початкових класів є частково мовленнєві вміння (звуковимовні, орфоепічні, лексичні, граматичні)

та загальномовленнєві (уміння слухати-розуміти, говорити, читати, писати). Крім того, засвоєння писемної форми спілкування стає показником їхньої комунікативної компетентності, необхідною умовою не тільки інтелектуального, а й гармонійного розвитку особистості.

Аналіз психолінгвістичної літератури показав, що писемне мовлення – специфічна форма комунікативної діяльності й не є перекладом усного мовлення в писемні знаки. У зв'язку з цим на основі даних порівняльного аналізу ми з'ясували, що обидві форми комунікації різняться такими критеріями, як умова й ситуація спілкування; наявність контакту з адресатом; умови реалізації мовлення; спосіб сприймання та передачі; структура мовлення в онтогенезі; засоби вираження; спосіб лінгвістичного сприйняття; можливість редагування; ступінь зв'язності та мовне оформлення.

Усне мовлення відбувається за наявності конкретного адресата в ситуації безпосереднього спілкування, а писемне – за умов його відсутності, тобто в ситуації опосередкованого спілкування, тому характеризується незалежністю від реакції адресата. Писемне мовлення в онтогенезі має монологічну структуру на відміну від первісної діалогічної усної форми мовлення. Писемний текст передається за допомогою знаків візуального коду і сприймається зоровим способом, а усний, навпаки, передається за допомогою звукового коду і сприймається як головний розвиток дитини в молодшому шкільному віці. Стрімкий розвиток усної форми мовлення дітей раннього віку й поява зародків писемної форми в дошкільний період (рисунокве письмо) не знаходять логічного продовження в молодшому шкільному віці. Цей критичний момент у мовному розвитку дитини спричинено тим, що в молодшому шкільному віці учень користується способом кодування окремих слів, (звуко-буквеним, (або) письмом) на відміну від дошкільного рисункового письма, яке кодує цілі вислови.

Природний розрив між двома формами мовлення, який стає помітним в дошкільному віці й пов'язаний із тим, що дитина говорити вже вміє, а писати – ще ні, підсилюється зведенням засвоєння писемної форми мовлення до опанування письма, тобто до формування в дитини орфографічної дії.

Уміння писати для дитини пов'язано з умінням позначати звуки (фонем) буквами. На думку науковців, орфографічна (штучна) дія стає «самооцінною дією на початковому етапі навчання і заміняє мовну дію дитини» [2, с. 32].

Основоположними для формування комунікативно-мовленнєвих умінь учнів початкових класів є поняття, які розкривають принцип дії вислову: вислів як реальна одиниця спілкування; межі вислову; зверненість і завершеність як ознаки вислову; автор вислову як носій активної відповідної позиції; усна й письмова форми висловлювання; двоголосе слово; поняття про мовні жанри як стійкі форми завершення побудови цілого вислову; поняття про первинні та вторинні мовні жанри; жанр і стиль.

Необхідним також є створення умов для формування в молодших школярів нового вміння – уміння будувати вислів. При цьому важливо звернути увагу на те, що, спілкуючись, людина не відкриває нових мовних жанрів – жанр визначає взаєморозуміння під час спілкування. Чим більш здатна людина оцінювати ситуацію спілкування, контролювати висловлювання (зрозуміле воно співрозмовникові чи незрозуміле) й залежно від реакції співрозмовника коригувати його, тим більше в неї розвинена здатність до використання різних мовних жанрів.

У молодшому шкільному віці, особливо на початкових етапах ознайомлення дитини з різними формами мовного висловлювання, діти тяжіють до роботи з усною формою, більш прийнятною для дитини: вона вільно володіє засобами вираження цієї форми на рівні свого мовного досвіду. Зробити ж ці засоби для дитини предметом осмислення можна лише за умови «відчуження» усної форми мовлення від самого вислову. Таку змогу дає впровадження писемної форми.

Велику цінність для початкового етапу формування комунікативно-мовленнєвих умінь ми вбачаємо не стільки у вигадуванні дітьми різних текстів, скільки в трансформуванні вислову з однієї форми в іншу. На цій стадії важливішим є не складання оповідань, казок тощо, а читання і переведення писемної форми в усну (драматизація або малювання).

Отже, створюючи сценарій відомого оповідання чи казки, а відтак розігруючи його, діти неминуче звернуться до засобів усної форми висловлювання. Інакше кажучи, «упровадження писемної форми дає дітям можливість усвідомити усну, побачити її засоби вираження й умови реалізації» [3, с. 315].

Важливим чинником розвитку мовної особистості молодшого школяра є мовний розвиток, а знакову природу мови, орфографічні дії діти опанують, засвоюючи писемну форму мовлення.

Потрібно зважати на те, що мовленнєве спілкування пронизує всі види діяльності, а отже й пам'ятати про розвиток комунікативного мовлення учнів слід повсякчасно: на всіх уроках і в позаурочний час. Важливо лише, щоб робота над формуванням комунікативного мовлення здійснювалася систематично, комплексно й поетапно (від формування частково мовленнєвих та загально-мовленнєвих до комунікативно-мовленнєвих умінь).

У початкових класах учні ознайомлюються зі службовими словами, до яких не ставлять питань, але без яких майже неможливо побудувати речення: *на, в, із, по, до, у, над, під, а, але, чи, тому що*.

Відповідно до програми вже в 1–2 класах слід сформувати в молодших школярів такі вміння: упізнавати в реченні, тексті службові слова, писати їх окремо від інших слів; пов'язувати між собою слова, а також частини складного речення за допомогою службових слів; упізнавати в реченні, тексті загальноповживані прийменники, використовувати їх у мовленні [4].

Практичне ознайомлення з прийменниками відбувається ще в період навчання грамоти. Учитель на основі складання дітьми речень за малюнками та власними спостереженнями пояснює, що в реченні є «малі», «короткі» слова, без яких часто речення побудувати не можна: *Діти йдуть до школи. Хлопчик катається на велосипеді.* Мовний аналіз речень, побудова графічних моделей до них сприяє усвідомленню учнями того, що в реченні є довгі і короткі слова (відповідно вони і позначаються у схемі довгими та короткими лініями). Така робота готує першокласників до засвоєння правила про роздільне написання прийменників з іншими словами.

У 2 класі після вивчення слів – назв предметів, ознак, дій опрацьовується тема: «Службові слова в реченні». Під час аналізу мовного матеріалу (речення з прийменниками та сполучниками) учитель має спиратися на знання учнів про те, що слова можуть означати і на яке питання відповідати.

З метою запам'ятовування учнями найуживаніших у мові службових слів та вироблення у них умінь правильно користуватися прийменниками і сполучниками ефективним є використання таких завдань:

1. Знайдіть слова, до яких не можна поставити питання. Прочитайте речення без них. Зробіть висновок, для чого вживаються такі слова.

2. За допомогою яких слів зв'язані між собою слова?

3. Прочитайте слова. Подумайте, які слова потрібно додати в кожному рядку, щоб утворилися речення (*дерева, білка, пеньок, стрибнула; лапка, тримала, вона, шишку; пеньку, поснідала, білочка*).

4. Зв'яжіть кожну пару слів за допомогою службового слова (*пароплав, море; автомобіль, дорога*).

5. Перепишіть текст, вставляючи замість крапок службові слова.

Виконання практичних завдань є важливою умовою засвоєння частотних у нашій мові прийменників (*у, до, з, на, над, під, по*), їх написання та усвідомлення функції цієї частини мови в мові і мовленні.

У 3 класі учні спостерігають за префіксами, співзвучними з прийменниками (*без сорому – безсоромний, на письмі – написаний*), навчаються розрізняти їх на слух і на письмі. Сприймання і первинне усвідомлення цих мовних явищ можна організувати за словосполученнями такого типу: *написав на дошці; заховався за дерево; злетів з гілки; доплив до берега* та ін.

Спробуйте дати один одному поради, як правильно розрізняти префікси і прийменники, щоб не помилитися під час письма. Результатом колективної роботи може бути наступна таблиця (табл. 1).

Зі сполучником коротке ознайомлення відбувається лише у 4 класі під час вивчення розділу «Речення». Тема «Поєднання однорідних членів речення за допомогою сполучників», розрахована на три уроки, передбачає формування уявлення про сполучники і (й), а, але, вживання чи невживання перед ними коми та вимову однорідних членів речення з перелічувальною інтонацією чи інтонацією протиставлення.

Розрізняй префікси і прийменники

Префікс	Прийменник
Частина слова, пишеться разом	Окреме слово, пишеться окремо зі словами
Між префіксом і коренем не можна поставити допоміжне слово	Між прийменником і наступним словом можна поставити допоміжне слово
Служить для утворення нових слів	Служить для зв'язку слів у реченні

У процесі аналізу мовного матеріалу вчитель звертає увагу дітей на те, за допомогою яких службових слів можуть поєднуватися однорідні члени речення і повідомляє, що слова *і (ї), а, але, та* – сполучники. Закріплення цієї частини мови відбувається під час виконання учнями різних вправ: спостереження за вживаннями речень з однорідними членами у тексті; складання речень з однорідними членами; використання речень з однорідними членами в побудові текстів; вправління в моделюванні і побудові складних речень за зразком, схемою, малюнками, створеними ситуаціями та їх аналізі [5].

Щодо частки, то сам термін, за вимогами чинної програми, у початкових класах не вживається. Лише у зміст вивчення дієслова у 3 класі включено теми: «Не з дієсловами», розраховану на вивчення протягом двох уроків, та «Правопис не з дієсловами» у 4 класі – на один урок. Вважаємо, цього мало, адже існують частки, значення яких у мовленні важко переоцінити.

Така недостатня увага до ознайомлення з граматичними функціями та семантико-стилістичними властивостями службових частин мови, включення їх у мовленнєву практику учнів початкових класів призводить до появи помилок у мовленні, порушення його граматичного ладу.

Спостереження за особливостями вживання й значення службових частин мови, побудова з ними речень, відпрацювання різних видів інтонації, поповнення словникового запасу ширшим колом сполучників, часток, ніж передбачено програмою, можна провести під час виконання вправ на закріплення й інших тем програми. Мовний матеріал окремих вправ дозволяє організувати стилістичні спостереження за синонімічними й антонімічними прийменниками, за сполучниками сурядності й підрядності, за виражальними можливостями часток. Учитель повинен уважно ставитися до мовного матеріалу і звертати увагу дітей на різноманітні мовні явища, які можуть бути використані ними в мовленнєвій практиці.

Узагальнюючі результати проведеного дослідження, можна зробити висновок, що саме програми, підручники та посібники з рідної мови для початкової школи недостатньо відображають вимоги до вмінь правильно використовувати службові частини мови у мовленні, тому робота з

розвитку комунікативно-мовленнєвих умінь потребує вдосконалення, зокрема, розробки методики розвитку умінь правильно вживати службові частини мови в процесі спілкування, яка повинна зайняти належне місце в системі мовленнєвої підготовки молодших школярів.

1. Демидчик Г.С. До питання про визначення статусу службових частин мови / Г. С. Демидчик // Придніпровський науковий вісник. – 2008. – № 127 (194): Філологія та педагогіка. – С. 38–45. **2.** Біляєв О. М. Методика вивчення української мови в школі / О. М. Біляєв. – К. : Знання, 2002. – 214 с. **3.** Демидчик Г. С. Службові частини мови у мовленні молодших школярів: Творча особистість учителя : проблеми теорії і практики: зб. наук. праць / ред. кол. Н. В.Гузій, Г. С. Демичик та ін. – К. : НПУ, 1999. – Вип. 2. – С. 315–318. **4.** Навчальні програми Нової української школи (затверджені Колегією Міністерства освіти і науки 22 лютого 2018 року). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.ua/school/program/60529/>. **5.** Потапенко О. І. Методика викладання української мови / О. І. Потапенко. – К. : Вища школа, 2002. – 126 с.

Рецензент: д.пед.н., професор Красовська О. О.